

УДК 94(4):327

ДИПЛОМАТІЯ НАПЕРЕДОДНІ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (1853-1856 РР.)

ДЕРЕВ'ЯНКО І.П.,
кандидат
історичних наук,
доцент,
Інститут
міжнародних
відносин
Національного
авіаційного
університету

У статті аналізується міжнародна ситуація напередодні Кримської війни, досліджуються дипломатичні кроки Росії щодо Туреччини. Розглядаються позиції Франції, Австрії, Пруссії в російсько-турецькому конфлікті. Визначено прорахунки дипломатії Миколи I в східному питанні.

Ключові слова: міжнародні відносини, східне питання, дипломатія, зовнішня політика.

Постановка проблеми. Політична атмосфера континентальної Європи протягом 1815–1850 рр. багато в чому залежала від царської Росії, яка ввійшовши в образ європейського жандарма ревно оберігала бастиони європейського абсолютизму. Успіхи Росії у боротьбі з революційними рухами в Європі, давали на думку царя можливість розпочати рішучу боротьбу за контроль над стратегічно важливими протоками Босфор і Дарданелли, що безпосереднім чином впливали на формування міжнародних взаємовідносин в регіоні. Заволодіти «ключами від своєї власної домівки» мріяв не один російський імператор. Але це було далеко непросте завдання. Адже на заваді російським планам могли стати провідні держави Європи. Перш ніж вдатися до рішучих дій на сході, російський цар прагнув прозондувати позиції великих держав у східному питанні. Проте наступальна політика Росії на сході викликала неабияку тривогу серед правлячих кіл впливових європейських держав.

Царський уряд дотримувався реакційного курсу як у внутрішній так і в зовнішній політиці. Успішна війна проти Туреччини на думку царизму мала спри-

яти зміцненню основ самодержавства усередині країни і позицій на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових розвідок, що висвітлюють різнобічні аспекти тематики уваги заслуговують праці О. Айрапетова, М. Покровського, С. Толстого, А. Трубецького¹. Наукову цінність з огляду на низку концептуальних і фактичних положень має праця Є. Тарле². Серед фундаментальних досліджень, які висвітлюють дипломатію напередодні Кримської війни, слід відзначити працю за редакцією В. Потьомкіна³.

Загалом дискретне вивчення, відсутність єдиної історіографічної традиції перешкоджають акумуляції та систематизації знань про особливості і тенденції розвитку дипломатії напередодні Кримської війни.

Постановка завдання. Повертаючись до подій, що визначали зміст і характер міжнародних відносин напередодні Кримської кампанії, слід зазначити, що після доби наполеонівських війн роль і авторитет Росії на міжнародній арені значно зросли. Тоді європейська рівновага підтримувалася переважно вже не зброєю, а конгресами, дипломатичними переговорами і угодами. З таким станом речей Микола I не міг не рахуватися.

Щоб оцінити міжнародну ситуацію 1853 р. і з'ясувати витoki антиросійських настроїв у політиці провідних держав, необхідно дослідити дипломатичну діяльність і позиції європейської еліти напередодні Кримської війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародна обстановка на початку 50-х років XIX ст. характеризувалася різким загостренням антагоністичних суперечностей в східному питанні між провідними європейськими державами. Близький Схід і Балкани в середині XIX століття були ареною запеклого протистояння між Англією, Францією, Росією, Австрією, Пруссією. Активізація політики Росії в східному питанні загрожувала агресивним і амбіційним планам Англії, Франції, Австрії і Пруссії, які прагнули створити собі сприятливі умови для подальшої колоніальної експансії в країнах Сходу.

Дипломатія Миколи I на початку 1853 р. була спрямована на пошук спільних точок дотику в східному питанні з Англією.

Під час зустрічі в Петербурзі 9 січня 1853 р. російський імператор намагався переконати Джорджа Гамільтона Сеймура, дипломатичного представника Англії в необхідності поділу Османської імперії на сфери впливу між Росією і Англією⁴.

Крім того, Микола не зміг передбачити справжню реакцію Англії на свої пропозиції. Тим більшим було його розчарування, коли 9 лютого прийшла негативна відповідь від статс-секретаря закордонних справ британського кабінету лорда Джона Росселя, який писав, що «падіння Оттоманської імперії – справа дуже далекого майбутнього і що угода між Англією та Росією може швидше привести до війни на Близькому Сході, ніж запобігти їй»⁵.

Лорд Россель не менш підозріло відносився до російської політики на Сході, ніж сам Г. Пальмерстон. Лорд Россель заявляв, що він не розуміє, чому можна думати, ніби Туреччина близька до занепаду. Взагалі він не бачив великої потреби укладати якої б то не було угоди відносно Туреччини. Нарешті, Россель підкреслив, що і Франція, і Австрія віднесуться підозріло до подібної англійсько-російської угоди⁶.

Впливовий державний діяч Г. Пальмерстон (на той час обіймав посаду міністра внутрішніх справ в кабінеті лорда Д. Ебердіна) продовжував здійснювати на зовнішню політику Англії наймогутніший вплив. Суперництво з Росією було одним з визначальних векторів зовнішньої політики Англії.

Для Г. Пальмерстона як і для більшої частини політичних кіл допустити Росію до Константинополя означало через декілька років побачити її в Індії. Прямий обов'язок і основне завдання британської політики полягали в захисті всіма дипломатичними і військовими засобами як Туреччини, так і Персії від поглинання їх Росією. Для Англії втратити Індію означало б уподібнитися Голландії або Бельгії.

Дипломатія Миколи I не брала до уваги Францію, виходячи з того, що вона ще дуже слабка після пережитих в 1848–1851 рр. хвилювань і переворотів, і що новий імператор Франції не почне ризикувати, вплутуючись в непотрібну йому далеку війну. Російський імператор вважав, що Англія і Франція, будучи суперниками на Близькому Сході, не укладуть між собою союзу. Однак ці обнадійливі погляди царя були небезпечною ілюзією. Французький імператор Наполеон III прагнув зміцнити свій трон за допомогою якого-небудь переможного військового конфлікту. А перед Англією відповідно відкривалася перспектива створення антиросійської коаліції⁷.

Російський цар був переконаний в тому, що Австрія і Франція не присєднаються до Англії, яка без союзників воювати з Росією не наважиться.

Микола I сподівався, що з боку Австрії протидії не буде. «Що стосується Австрії, то я в ній упевнений, оскільки наші договори визначають наші відносини», – розмірковував російський імператор, який в черговий раз допустив дипломатичну помилку⁸.

Утім, необхідно зазначити, що російські посли – Кісельов в Парижі, Бруннов в Лондоні, Мейендорф у Відні, Будберг в Берліні, а більше всіх канцлер Нессельроде всі вони в своїх доповідях подавали царю не цілком достовірну інформацію.

З остраху перед Миколою, вони писали майже завжди не про те, що бачили, а про те, що цареві було б бажано від них дізнатися⁹.

Навіть опинившись фактично в міжнародній ізоляції, цар не відступив від своїх планів. Відтак він став на шлях ризикованої і непередбачуваної дипломатичної гри.

Спочатку Микола I планував здійснити на Туреччину дипломатичний тиск, використовуючи питання про святі місця. Ця місія покладалася на князя А. Меншикова, який прибув до Туреччини як надзвичайний посол і повноважний представник. Вимоги висунуті А. Меншиковим до Туреччини підривали суверенну владу султана у всіх тих його володіннях, де було православне населення. А. Меншикову офіційно доручалося різко і рішуче покінчити суперечку про святі місця, добившись від султана спеціального договору з російським імператором.

З перших же дипломатичних кроків А. Меншикова стало ясно, що в двох центральних пунктах він ні за що не поступиться: по-перше, він домагався визнання за Росією права на заступництво не тільки православної церкви, але і православних підданих султана; по-друге, царський представник вимагав, щоб згода Туреччини носила характер зовнішньополітичного договору з царем. До того ж у вербальній ноті зазначалося: «Вимоги імператорського уряду категоричні». А через два дні турецькі представники ознайомилися з новою нотою, яка вимагала припинення «систематичної і злісної опозиції». Відразу ж Меншиков представив проект «конвенції», яка робила Миколу, як заявили дипломати інших держав, «другим турецьким султаном».

Але зовнішня політика Туреччини на той час вже втратила ознаки самостійності і стала заручницею політики провідних європейських держав. Піддаючись впливу то однієї, то іншої держави, Порта поступово перетворювалася на безвольне знаряддя міжнародної політичної гри¹⁰.

Султан перебував у невтішному становищі. Але допомогу надав британський посол Чарльз Стретфорд-Каннінг, який 5 квітня 1853 р. прибув до Константинополя. Англійський дипломат отримав дуже широкі повноваження. Стретфорд швидко повів справу до війни. Зробив він це дуже розумно і тонко. Англійський представник відразу ж зрозумів з поведінки А. Меншикова, яка в нього справжня мета і порадив султану і його міністрам поступатися до останньої можливості. Стретфорду було зрозуміло, що А. Меншиков цим не задовольниться і почне наполягати на таких вимогах, які вже матимуть явно агресивний характер, і тоді Англія і Франція підтримають Туреччину¹¹.

Стретфорду вдалося втягнути у війну і свою країну, в якій не всі бажали загострення справи. Тому британський посол визнав, про всяк випадок, доцільним фальсифікувати точний текст проекту конвенції між Росією і Туреччиною, який вимагали в Лондоні.

Ця фальсифікація різко міняла весь характер ноти, і за очевидними розрахунками Стретфорда повинна була викликати роздратування в кабінеті і дати Г. Пальмерстону і міністру закордонних справ Д. Кларендону переваги над лордом Д. Ебердіном, що вагався. Стретфорду вдалося досягнути бажаного результату.

Більше того, дипломат-інтриган переконав А. Меншикова в тому, що Англія у разі війни ні за що не виступить на стороні Туреччини.

Далі події розгорталися за сценарієм Стретфорда. 4 травня султан поступився в усьому, що стосувалося «святих місць». Тоді А. Меншиков побачив, що бажаний привід до заняття Дунайських князівств зникає і пред'явив колишню вимогу про договір султана з російським імператором. Султан попросив час на роздуми і того ж дня разом з міністрами відхилив вимоги Меншикова¹².

Отже, внаслідок провокаційних дій англійської дипломатії 9 травня стався розрив дипломатичних відносин між Росією і Туреччиною.

З огляду на хід подій Микола I видав маніфест про те, що він, як і його предки, повинен захищати православну церкву в Туреччині, і що для забезпечення виконання турками колишніх договорів з Росією, що порушуються султаном, цар змушений зайняти Дунайські князівства (Молдавію і Волощину). 21 червня 1853 р. російські війська перейшли через річку Прут і вторглися до Молдавії. Але війна Туреччині ще не була оголошена. Не вдавалося до крайніх заходів і Туреччина.

Дипломатичні кроки Росії в Туреччині насторожили Францію. Наполеон III відразу зайняв антиросійську позицію і безповоротно вирішив воювати з Росією. Захист Туреччини від можливого російського завоювання був викликаний французькими фінансовими вкладеннями в Османську імперію і французькими економічними інтересами на Сході взагалі.

Після відплиття французького флоту в східну частину Середземного моря, вирушила туди ж і британська ескадра. Ситуація набувала крайнього загострення¹³.

Російсько-турецький конфлікт остаточно мав з'ясувати ціну австрійської дружби до Росії. Міністр закордонних справ Австрійської імперії, Буоль-фон-Шауенштейн вів подвійну дипломатичну гру. З одного боку він намагався переконати Миколу відмовитися від Дунайських князівств і замиритися з Туреччиною, а з іншого – дипломатичними інтригами прагнув дізнатися в Парижі і Лондоні, що можна буде отримати від західних держав за ворожу до Росії політику.

Франц-Йосиф вже з 1853 р. почав займати антиросійську позицію, але його турбували агресивні плани Наполеоном III, який досить прозоро натякав на можливість без особливих ускладнень позбавити Австрію Ломбардії і Венеції. Імператор французький не приховував від барона Гюбнера, австрійського посла в Парижі, що не дуже зацікавлений в тому, щоб Австрія залишалася в положенні нейтральної країни. Отже, вибір у Франца-Йосифа був невеликий. Він мав або підтримати Францію і Англію і домагатися від Росії звільнення Молдавії і Волощини, або діяти спільно з Миколою I і, вже в усякому разі втратити Ломбардію і Венецію.

Ставлення Пруссії до назриваючого конфлікту у східному питанні не виходило за межі звичайного спостереження. Можливий крах Туреччини не зачіпав життєвих інтересів Пруссії, а ворожа до Росії позиція була пов'язана з ризиком утворення францuzько-російського союзу, спрямованого на знищення Пруссії. Крім того, в той час вже почали проявлятися ознаки політики, яку потім так енергійно впроваджував в життя Бісмарк, суть якої зводилася до розширення конфронтації між Пруссією і Австрією. Бісмарк в роки Кримської війни ще не був знаковою фігурою пруської політики. Але його політичні погляди поступово завойовували симпатії. Ослаблення Австрії було вигідне для Пруссії.

Сам король Фрідріх-Вільгельм IV не наважувався зайняти чітку позицію, що не сприяло ви-

робленню загальноприйнятної програми дій у зовнішній політиці. Його дипломатія мала той дефект, що кидалася то в обійми Наполеона III, то в обійми Миколи I.

Зрештою Пруссія не виявила бажання виступити на боці Англії і Франції. Зі свого боку Австрія без Пруссії не наважувалася це зробити. Щоб вийти із цього складного становища австрійський міністр Буоль склав проект ноти, який вручив послам Англії і Франції у Відні. У цій ноті йшлося про те, що Туреччина зобов'язується дотримуватися всіх умов Адріанопольського і Кучук-Кайнарджійського мирних договорів. Також акцентувалася увага на положенні про особливі права і переваги православної церкви. Після того як Микола I з цією нотою погодився її було відправлено султану¹⁴.

Проте втручання Стретфорда зруйнувало компроміс, який намічався. Англійський дипломат змусив султана Абдул-Меджіда відхилити Віденську ноту. Натомість царю була відправлена зустрічна і більш «смілива» нота, над якою добре попрацював Стретфорд. Цар її звісно відкинув. По суті Віденська нота співпадала з власним проектом турок. Але Стретфорд мав власний стиль дипломатії, яка свідомо була спрямована на ескалацію конфлікту¹⁵.

Нарешті, коли осінь була в розпалі турецький султан оголосив Росії війну. Стретфорд святкував дипломатичну перемогу. Тим часом англійській і французькій дипломатії стало відомо, що 18 листопада 1853 р. адмірал Нахімов в Сінопській бухті знищив вщент турецький флот і зруйнував берегові укріплення.

Сінопський бій активізував дії Англії і Франції на всіх фронтах. В середині грудня Наполеон III оголосив британському послові в Парижі лордові Каулі, що має намір наказати своєму флоту увійти до Чорного моря. Це спонукало до дій і британський кабінет. Д. Ебердін погодився дати англійському флоту відповідні розпорядження. Коливання англійської дипломатії тривали недовго. Після Сінопа в англійських суспільних колах з неймовірною швидкістю зростало невдоволення проти Росії. Повернення у міністерство Г. Пальмерстона заспокоїло громадськість. Тепер ніхто не сумнівався, що Англія оголить меч і розпочне криваву війну¹⁶.

4 січня 1854 р. сполучений англо-французький флот увійшов у води Чорного моря, з метою захищати турецькі судна і порти від нападів з російського боку.

Виступ Франції проти Росії був слабко мотивований. Микола вважав, що розрив з Францією був дипломатичним непорозумінням¹⁷.

При від'їзді з Парижа російський посол Кісельов мав зустріч з Наполеоном III під час якої він зауважив: «Франція кидається у війну, яка їй не потрібна, в якій вона нічого не зможе виграти, і вона воюватиме тільки для того, щоб служити цілям і інтересам Англії. Ні для кого тут не секрет, що Англія з однаковим задоволенням побачила б знищення будь-якого флоту, вашого флоту або нашого, і, чого тут не розуміють, це те, що Франція в даний час допомагає руйнуванню російського флоту». Французький імператор вислухав ці багатозначні заяви мовчки, і – що у край показово – жодним словом їх не спростував. Цікаво, що власне про Туреччину, яку взявся захищати Наполеон III, обидва співрозмовники навіть і не згадали¹⁸.

Однак слід не забувати про реваншистські настрої французького суспільства, які жадали помсти Росії за її триумф над Францією в кампанії 1812–1814 рр., що стало важливим фактором ескалації міжнародної напруженості. Мета, яку переслідував Наполеон III, полягала у відверненні французів від революції ефектом переможної війни. Успіх міг гарантувати тільки спільний з Англією військовий виступ проти Росії. Реванш за поразку в 1812 році міг бути повним тільки за умови повторення маршруту Наполеона I. Основний театр бойових дій передбачалося перенести на територію Царства Польського. Наполеон III сам мав намір стати на чолі союзної армії. Але для реалізації даного сценарію потрібно було залучити Австрію чи Пруссію, адже їх територія була необхідна як плацдарм. Утім, Англія мала власний погляд на розвиток подій, який йшов в розріз з планами французького імператора.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Дипломатична діяльність головних гравців європейської політики напередодні Кримської війни в цілому носила антиросійський характер. Проте їхні позиції були далеко неоднозначними. Най-

більш непримиренною виявилася позиція Англії, яка ні політично, ні економічно не була зацікавлена у посиленні позицій Росії на Сході. Франція радше діяла у фарватері англійської політики. Підсилювали ці позиції економічні інтереси Франції на Сході, яким могла загрозувати Росія у разі перемоги у майбутньому конфлікті. Австрія і Пруссія намагалися уникнути прямого зіткнення з Росією і зволікали з виступом проти неї. Але зазнаючи тиску з боку Англії і Франції вони змушені були активізувати свої дії принаймні на дипломатичному фронті.

Провідні європейські держави під виглядом збереження «status quo», цілісності Османської імперії і рівноваги сил в Європі домагалися усунення впливу Росії на Балканському півострові, а також зміцнення і розширення їх власних позицій в Туреччині.

Бажання царської Росії заволодіти стратегічними протоками і його дипломатичні прорахунки помножені на самовпевненість кинули Росію у вир Кримської війни – найголовнішу міжнародну подію 50-х років XIX ст. Дипломатична діяльність Миколи I, позбавлена ознак конструктивності, зазнала цілковитого банкрутства. Його безмежна самовпевненість, хибний аналіз дипломатії провідних європейських держав, недооцінка їх можливостей привели Росію до приниження на міжнародній арені.

Східне питання, яке експліцитно постало на міжнародній арені в 1853 р. варто було б досліджувати переважно з позицій аналізу дипломатичних відносин між провідними країнами світу. Перспективним напрямком дослідження вбачається висвітлення «східного питання» в геополітичних концепціях Англії, Франції і Росії. Доцільним видається розгляд питання, пов'язаного з визначенням рушійних сил та ініціаторів Кримської війни, яке й досі є дискусійним в історичній науці. Чималу значимість для розкриття тематики має дослідження суб'єктивного, особистісного фактору у зовнішній політиці.

ПОСИЛАННЯ:

¹ Айрапетов О. Р. Зовнішня політика Російської імперії (1801–1914) / О. Р. Айрапетов. – Москва, Європа, 2006. – 668 с.; Покровский М. Н. Крымская война / М. Н. Покровский. – М., Центрполиграф, 2001. – 528 с.; Толстой С. Г. Отечественная историография Крымской войны (вторая половина XIX – первая половина XX вв.) / С. Г. Толстой // Дисс. канд. ист. наук, спец. 07.00.09, М. 2002. – 272 с.; Трубецкой А. «Крымская война» / А. Трубецкой. – М., Ломоносовъ, 2010. – 320 с.

² Тарле Е. В. Крымская война. / Е. В. Тарле. – М., 2003. Т.1. – 567 с.

- ³ История дипломатии / В.П. Потемкин, С.В. Бахрушин, А.В. Ефимов и др.; под ред. В.П. Потемкина. – М.: Юрпринт, 2002. – 566 с.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Андерсон М. С. Восточный вопрос в 1774-1923 гг. / М. С. Андерсон Международные отношения. Пер. А. Хромовой. – Л., 1970. – С. 211-212.
- ⁶ История дипломатии / В.П. Потемкин, С.В. Бахрушин, А.В. Ефимов и др. ; под ред. В.П. Потемкина. – М.: Юрпринт, 2002. – 566 с.
- ⁷ Бестужев И. В. Крымская война 1853–1856 гг. / И. В. Бестужев. – М.: Издательство АН СССР, 1956. – 174 с.; Покровский М. Н. Крымская война / М. Н. Покровский. – М., Центрполиграф, 2001. – 528 с.;
- ⁸ История дипломатии / В.П. Потемкин, С.В. Бахрушин, А.В. Ефимов и др. ; под ред. В.П. Потемкина. – М.: Юрпринт, 2002. – 566 с.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Айрапетов О. Р. Зовнішня політика Російської імперії (1801–1914) / О. Р. Айрапетов. – Москва, Європа, 2006. – 668 с.; Бестужев И. В. Крымская война 1853–1856 гг. / И. В. Бестужев. – М.: Издательство АН СССР, 1956. – 174 с.
- ¹¹ История дипломатии / В.П. Потемкин, С.В. Бахрушин, А.В. Ефимов и др. ; под ред. В.П. Потемкина. – М.: Юрпринт, 2002. – 566 с.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Тарле Е. В. Крымская война. / Е. В. Тарле. – М., 2003. Т.1. – 567 с.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ История дипломатии / В.П. Потемкин, С.В. Бахрушин, А.В. Ефимов и др.; под ред. В.П. Потемкина. – М.: Юрпринт, 2002. – 566 с.
- ¹⁸ Там само.

Derevianko I.P. Diplomacy on the eve of the Crimean War / National Aviation University.

This article presents the questions of the international situation on the eve of the Crimean War, discusses diplomacy moves of Russia in the relation to Turkey. There are considering the position of France, Austria and Prussia in the Russian-Turkish conflict. This article discloses the errors of diplomacy Nicholas I in the Eastern question.

Keywords: international relations, eastern question, diplomacy, foreign policy.

Деревянко И.П. Дипломатия накануне Крымской войны / Национальный авиационный университет.

В статье анализируется международная ситуация накануне Крымской войны, исследуются дипломатические шаги России в отношении Турции. Рассматриваются позиции Франции, Австрии, Пруссии в русско-турецком конфликте. Определены просчеты дипломатии Николая I в восточном вопросе.

Ключевые слова: международные отношения, восточный вопрос, дипломатия, внешняя политика.

Стаття надійшла до редколегії 29.05.2015

Прийнята до друку 23.06.2015